

3. Діяльність духовенства та релігійних громад України по зміцненню обороноздатності СРСР у роки війни

Війна стала жахливим випробуванням на міць для людського духу. Всі, хто був зачеплений її смертоносним крилом, бажали найшвидшого закінчення боїв, повернення своїх родичів, які перебували на фронтах, до рідної домівки. Тому з перших днів гітлерівської агресії на території СРСР розгорнулася активна патріотична робота, якою керували партійні, радянські, профспілкові органи*. Її метою була допомога у зміцненні обороноздатності країни перед загрозою поневолення і знищення, яку несли нацистські орди. Переважна більшість населення УРСР співчутливо ставилася до зусиль радянського уряду в справі організації відсічі ворогові. Тому для цих людей, особливо моло-

* Це питання досить повно висвітлено в радянській історіографії.

дого покоління, почуття патріотизму було цілком природним, таким, що витікало з умов їх життя, виховання, світосприймання. В західноукраїнському регіоні, який першим потрапив під чобіт окупантів, спочатку жевріли ілюзії щодо прихильного ставлення німців до справи українського державотворення. Трохи згодом вони стали згасати під впливом україножерських настроїв гітлерівської адміністрації. Тому для людей, які хотіли бачити Україну незалежною від тоталітарних режимів сталінського та гітлерівського зразка, поняття “патріотизм” набувало іншого змісту.

Денаціоналізація, штучне стирання відмінностей між різними народами, що населяли Радянський Союз, мали на меті синтезувати нову історичну спільноту – “радянський народ”, яким було б легко управляти, не побоюючись рецидивів сепаратизму. Патріотичні пастирські послання керівників Російської православної церкви у роки війни апелювали до “руського народу”, що цілком відповідало її традиціям, адже для РПЦ єдність “руського народу” була тотожна єдності церкви.

Вже 22 червня намісник патріаршого престолу митрополит Сергій склав “Послання пастирям і пасомим Христової Православної Церкви”, в якому він пророкував німецьким агресорам долю тевтонських рицарів, Карла Шведського і Наполеона і закликав згадати “святих вождів руського народу Олександра Невського, Дмитра Донського, що покладали свої душі за народ і Батьківщину. Та і не тільки вожді це робили. Згадаймо незчисленні тисячі православних воїнів... Православна наша Церква завжди поділяла долю народу. Разом з ним вона випробування несла і втішалася його успіхами. Не залишить вона свого народу і тепер. Благословляє вона небесним благословенням і наступний всенародний подвиг”.

У посланні відзначалося, що “кожен може і повинен внести у загальний подвиг свою частку праці, турботи і хисту. Церква Христова благословляє всіх православних на захист священних кордонів нашої Батьківщини”¹¹⁰.

Свої звернення до віруючих і духовенства архіпастирі підкріплювали власним прикладом. Так, митрополит Волинський, екзарх західних областей України та Білорусі Микола, у зв’язку з наближенням гітлерівських військ змушений був залишити свою кафедру в Луцьку. Переїжджаючи з місця на місце у прифронтовій смузі, він зустрічався з людьми, підтримуючи їх дух, зміцнюючи віру в те, що ворог буде переможений. Патріотичне пастирське служіння високо оцінив патріарший намісник митрополит Сергій. Аби поширити починання митрополита Миколи у більших масштабах, його було переведено на кафедру митрополита Київського і Галицького, екзарха всієї України, з правом носіння двох панегій та піднесення хреста під час Богослужіння¹¹¹.

Незважаючи на складні стосунки з державою, яка намагалася всіляко ізолювати релігійні інституції від суспільного життя, церква відразу взяла участь у справі допомоги Червоній армії, державним органам в організації відсічі агресору. Вже в перші дні війни духовенство Харкова ініціювало збирання подарунків для бійців діючої армії. Згодом акцію допомоги захисникам Вітчизни речовими і харчовими подарунками, теплим одягом підхопили духовенство та релігійні громади інших областей Лівобережної України. Радянські воїни з вдячністю приймали подарунки віруючих і духовенства, в той час як офіційні власті намагалися не помічати несанкціонованої “самодіяльності

церкви”. Окрім подарунків, що відправлялися на фронт, прихожани складали і передавали представникам радянської влади гроші, коштовності, облігації державних позик тощо¹¹².

Німецько-румунська окупація України позбавила духовенство та релігійні громади різних конфесій можливості широкої антинацистської діяльності. Однак і в той час священики, які залишилися разом зі своєю паствою на загарбаній ворогом території, знаходили можливість, щоб підтримати духовні сили народу у важких випробуваннях, допомогти тим, хто зі зброєю в руках боровся проти нацистських зайд. Щомиті ризикуючи життям, деякі з них не лише своїм пастирським словом, а й ділом надавали сприяння народним месникам, тим, хто зазнав репресій з боку гітлерівських властей, військовополоненим, що втекли з таборів, пораненим і хворим радянським бійцям, які залишилися на окупованих землях.

Ось лише кілька імен та епізодів, які яскраво свідчать про самозречене служіння загальнолюдським і християнським ідеалам. Майбутній настоятель Луцького собору протоієрей Г.І.Коршун у роки окупації виконував пастирські обов'язки у м.Любешові. Тут він налагодив зв'язки з радянськими партизанами, а в ході боїв за місто разом зі своїми прихожанами надав підтримку підрозділам Червоної армії¹¹³. Священик Ю.Ю.Гулін активно допомагав 2-ій партизанській бригаді ім.Сталіна, що діяла на території Вінницької області¹¹⁴. Настоятель церкви у м.Попасній (Ворошиловградська обл.) священик І.Ф.Рашкевич надавав матеріальну допомогу ув'язненим окупантам учасникам антифашистського руху¹¹⁵. Активну антинацистську роботу провадило духовенство Херсонщини. Отець І.В.Шмиголь (с.Станіслав Білозірського району) видавав молодим людям довідки про вік, занижуючи його, чим врятував від мобілізації на примусові роботи в Німеччині багатьох односельчан. Мужній пастир переховував радянського льотчика Смирнова, який втік з поїзда, що перевозив військовополонених. 14 серпня робітник Херсонського крекінгового заводу І.Ф.Федоров вилив пальне з 4 великих резервуарів, отримавши при цьому травму. Прийнявши сан священика, отець Ілля служив у с.Музиківка Херсонського району і допомагав разом зі своєю паствою госпіталю 64-ї стрілецької дивізії, організував випікання хліба для поранених червоноармійців. Настоятель Софійської церкви м.Херсона протоієрей К.Т.Омельяновський організував збір та передачу радянським військовополоненим харчових пакунків, рятуючи їх від голодної смерті. Наражаючись на смертельну небезпеку, він клопотав за в'язнів гестапо, полегшував їх перебування у в'язниці. Священик цієї ж церкви протоієрей С.Я.Ожеговський допомагав молоді, яку гнали в німецьке рабство, відриватися від етапів, попереджав тих, кого мали забрати до рейху, заходячи до їх помешкань. Врятував від мобілізації на роботи в Німеччину Віру Крицьку, Марію Сердюченко, Чернишову та інших юнаків і дівчат. Справжню громадянську мужність виявили священнослужителі, які рятували єврейське населення від геноциду. Протоієрей Катерининського собору М.В.Герасимов неодноразово подавав клопотання перед окупаційною адміністрацією про звільнення євреїв. В результаті його зусиль мешканці Херсона Лейба, Жуков, Базилевич та інші вирвалися з рук гестапо. За відмову брати участь у соборному Богослужінні й прославляти вермахт, III рейх і фюрера наказом гебітскомісара о.Миколі заборонили відправляти службу в соборі. Переховування єврейських родин організував настоятель Свято-Духівського собору Херсона протоієрей Л.І.Гошкевич. Щоб врятувати

їх від загибелі, він охрестив понад 120 євреїв, за що гітлерівці вважали його “червоним” і обібрали до нитки. Парох с.Варовичі Кагарлицького району на Київщині Йосип Чубинський переховував у своєму помешканні євреїв, а також підлітків, яких мали забрати до Німеччини¹¹⁶. Можливо, ще й сьогодні не згасли світлі образи цих самовідданих слуг Божих у пам’яті тих, кому вони похристиянськи подали руку допомоги в лиху годину.

“Новий порядок”, встановлений німцями, передбачав суворі покарання за співпрацю з партизанами, саботаж, переховування осіб, що вважалися ворогами рейху. Однак це не зупиняло тих пастирів, у яких християнське сумління і почуття громадянського обов’язку становили єдине ціле. Чим ще можна пояснити дії богуславського священика Г.О.Лапіна, який організував допомогу військовополоненим червоноармійцям і переховував комуністів? Не менше захоплення викликають самовіддані дії священика В.М.Калиниченка (с.Хирівка Корсунського району Черкаської області), який збирав сухарі та харчі для партизанів, закликав селян не здавати хліб німцям, допомагав їм закопувати і переховувати зерно. Під його керівництвом група прихожан здійснила диверсію на лінії зв’язку, а також систематично передавала командуванню партизанського загону розвідувальну інформацію. Подібну діяльність розгорнув і парох с.Ксаверівка Городищенського району на Київщині Г.О.Писанко. За зрив сходки, організованої для агітації людей на роботу в Німеччину, Писанко був ув’язнений. Після втечі з в’язниці його впіймали і засудили до розстрілу. Лише щаслива випадковість врятувала йому життя.

Драматично склалася доля о.Мураховського з Херсонщини. Залишившись зі своїми прихожанами на окупованій території, він у 1943 р. був вивезений гітлерівцями до Югославії. У січні 1945 р. священик утік з табору, дістався до партизанів, серед яких перебував до кінця війни¹¹⁷.

Незважаючи на складну політичну та релігійну ситуацію на Волині, деякі православні священики брали дійову участь у постачанні радянських партизанів медикаментами, перев’язочними матеріалами, продуктами харчування, надавали їм важливу інформацію про ворога. Серед них – Ф.А.Стецюк (благочинний Висоцького району), Р.П.Самуйлик (парох с.Вітчевка), Є.І.Гейрох (парох с.Серники), А.І.Волощук (парох с.Смородська Висоцького району), М.Рибчинський (парох церкви у райцентрі Озеряни)¹¹⁸.

Багато священнослужителів перебували у лавах діючої армії як військовослужбовці, одержавши бойові нагороди за мужність і героїзм, виявлені в боях. Так, диякон Троїцького монастиря м.Чернігова О.І.Синельник повернувся з війни відзначений медалями “За відвагу” і “За перемогу над Німеччиною”. Дві таких медалі та орден Слави III ступеня прикрашали груди його земляка – диякона з с.Слобода Олишевського району Р.Л.Чуха. Демобілізувавшись з лав Радянської армії, прийняв сан священика М.С.Заводунов (с.Сидорівка Комаровського району на Чернігівщині), якого за активну участь у боях нагороджено медалями “За бойові заслуги”, “За перемогу над Німеччиною”¹¹⁹. Заштатний диякон храму в Броварах, що на Київщині, Борис Крамаренко повернувся з фронту повним кавалером солдатського ордену Слави.

В роки війни багато жінок-християнок (переважно черниць) служило в медичних підрозділах Червоної армії. Наприклад, черниця Серафима (Зубарева) стала військовим лікарем, у складі 3-го Українського фронту пройшла дорогами Болгарії, Румунії, Угорщини і була нагороджена медаллю “За перемо-

гу над Німеччиною”. Черниця Антонія (Жертовська) медсестрою брала участь у боях на Ростовському і Харківському напрямках і нагороджена медаллю “За бойові заслуги”¹²⁰.

Відразу після звільнення українських міст і сіл від гітлерівських військ релігійні громади і духовенство починали збір коштів, речей, продуктів для підтримки Червоної армії. Радянська історіографія подавала вияви солідарності людей з урядовими зусиллями по зміцненню обороноздатності країни як “незаперечний вияв переваг радянського ладу над капіталістичним”, свідчення демократизму та “ідейно-політичної єдності народу”, Останнім часом деякі автори публікацій на дану тему впадають в іншу крайність, вважаючи, що всі ініціативи і почини громадськості в той час були від початку й до кінця зрежисовані в центрі. Не вступаючи в детальну дискусію, зауважимо з цього приводу лише одне: факти незаперечно доводять, що принаймні протягом року (весна 1943 р. – середина 1944 р.) збирання коштів, харчів, одягу, предметів першої необхідності для воїнів, інвалідів війни, дітей-сиріт на території України здебільшого мало добровільний, некерований державними органами характер. Наприклад, на Херсонській кафедрі до кінця 1944 р. не було єпископа і збірки віруючих та духовенства здійснювалися з їх власної ініціативи. З часу визволення області (березень 1944 р. до вересня 1944 р.) релігійні громади на чолі зі своїми душпастирями передавали державі зібрані ними кошти, продукти і речі на суму 560 393 крб.¹²¹

Лише після того, як на початку грудня 1944 р. до Херсона надійшов примірник послання митрополита Ленінградського і Новгородського Олексія, в якому містився заклик до прихожан підтримати тарілочний збір пожертв у фонд допомоги сім’ям червоноармійців, благочинний міста звернувся до місцевого духовенства з відповідною відозвою. Послання митрополита Олексія було надіслане до всіх приходів Херсонщини, а духовенство отримало від свого духовного начальства вказівки щодо форм патріотичної діяльності.

В ході наступу радянських військ на території звільнених міст і сіл України розташувалися різні ланки медично-санітарного забезпечення діючої армії. Милосердя мирян, священнослужителів, черниць знайшло широке поле для діяльності в евакуаційних і стаціонарних тилових госпіталах. Так, ігуменя Троїцького монастиря (м.Чернігів) Антонія (А.К.Сорокіна) разом з черницями допомагала розвантажувати ешелони з пораненими. Черниці служили сестрами милосердя, збирали продукти харчування для госпіталю. Священик с.Велика Олександрівка Порт-Скадовського району на Херсонщині Микола Зимовець влаштовував зі своїми прихожанами пересувні пункти харчування на евакопунктах для поранених радянських бійців. Його дружина на той час стала сестрою милосердя. Священик В.Д.Розов зі своєю паствою опікувалися двома госпіталами, один з яких було організовано в приході с.Мезенівка (Херсонська єпархія)¹²². Священик с.Ново-Степанівка на Дніпропетровщині В.А.Захар’єв разом з прихожанами зібрав 200 кг сухофруктів, 1200 яєць і передав їх до евакогоспіталю в обласному центрі¹²³. Релігійна громада Св.Троїцького собору Дніпропетровська виділила 10 домогосподарок, а громада Хрестовоздвиженської церкви – 30 домогосподарок для постійної роботи у військових госпіталах міста. Там же працювали черниці місцевого жіночого православного монастиря, які прали і прасували білизну, прибирали приміщення¹²⁴. Активну допомогу медперсоналу госпіталів надавали черниці Одеського жіночого монастиря¹²⁵. Черниці та послушниці Флорівського монастиря в

Києві працювали у військових частинах та евакуаційних госпіталях. Від 20 листопада 1943 р. до 20 грудня 1944 р. вони випрали і відремонтували 224 тис. штук одягу, постільної білизни. За їх участю на 1 липня 1944 р. було зібрано 949 тис. крб., які адресувалися пораненим бійцям¹²⁶.

Черниці Покровського жіночого монастиря (м.Київ) працювали в одному з госпіталів на 1000 ліжок, займалися пошиттям ковдр, вишиванням художніх портретів. Насельниці Введенського жіночого монастиря ремонтували одяг для пацієнтів евакуаційних госпіталів¹²⁷. Вдячні воїни не забували тих, хто своєю увагою і турботою допомагав їм тамувати біль і моральні страждання, заподіяні війною. Ось лише один документ, що передавав настрої та почуття пацієнтів і медперсоналу ЕГ № 6073, – лист майора А.Б.Михайлова до єпископа Одеського Сергія (1945 р.). Дякуючи єпископа і благочинного Березовського району Шеховцова за 5 тис. крб. і 500 шт. яєць, переданих на потреби госпіталю, офіцер писав: “З Вашою допомогою госпіталь має можливість поліпшити харчування та лікування поранених воїнів, які забезпечили перемогу над спільним ворогом – фашистською Німеччиною. Війна у Європі закінчена, але наслідки її ще довго ми будемо відчувати. Багато радянських людей втратили своє життя і здоров’я за роки війни. Тепер особлива увага приділяється тим, хто пролив свою кров на полі битви, за нашу справедливу справу, за наш славетний радянський народ і рідну Вітчизну. Просимо Вас і надалі продовжувати розпочату Вами богоугодну справу. З Вашою допомогою ми сподіваємося швидко повернути здоров’я бійцям та офіцерам, які знаходяться у нас на лікуванні”¹²⁸. Подібні листи-подяки пастирі зачитували під час проповідей, популяризуючи тим самим патріотичні почини серед віруючих.

Воєнне лихоліття спустошило Україну, залишивши по собі зруйновані підприємства, житлові будинки, приміщення культурно-освітнього, господарського призначення. Та особливо гостро держава потребувала продукції сільського господарства, без якої неможливо було ані переможно завершити війну, ані успішно відбудовувати промисловість. 1944 рік став першим після окупації, коли економічний потенціал українського села знову включався в господарський загальносоюзний механізм. Без перебільшення можна сказати, що за тих умов сільське господарство України набувало значення стратегічної галузі. Селян завжди відрізняла підвищена релігійність, вони ідеалізували землю. У свідомості побожних людей землеробська праця набула ореолу урочисто-піднесеного, сакрального. Тому у визволених областях республіки відновлювалися обряди, пов’язані з культом землі. Наприклад, у селах Іванківського та Ржищівського районів Київської області на день святого Єгорія (7 травня 1944 р.) віруючі разом зі священниками ходили на озимину, служили молебень, кропили посіви свяченою водою¹²⁹.

В той час, коли в розореній країні буквально кожен шматочок хліба був на вагу золота, духовенство виявило не лише розуміння ситуації, а й ініціативу, що набувала різних форм. Священик М.Й.Науменко (с.Фасова Макарівського району на Київщині) з амвона пояснював прихожанам, для чого потрібно працювати в колгоспі, цитував апостолів, розповідав, що перші християни жили колективно, мали спільне майно. Не обмежуючись закликами виконувати державні замовлення, священик протягом 1945 р. заробив у колгоспі 125 трудоднів¹³⁰. Парох с.Березівка, що на Харківщині, о.Єгоров до прийняття сану 11 років працював рахівником у колгоспі. Після звільнення рідного села

від гітлерівців священник не відмовився допомогти у налагодженні роботи колгоспної бухгалтерії¹³¹. У сусідніх колгоспах на збиранні врожаю 1944 і 1945 рр. працювали черниці Свято-Троїцького монастиря м. Чернігова, насельниці Прилуцького, Густинського, Домницького монастирів. Черниці останнього допомагали лісництву у проведенні лісопосадок¹³². У Кіровоградській області священнослужителі не лише самі виходили на сільськогосподарські роботи, але й давали худобу для гужових перевезень збіжжя.

Ініціатива мирян і рядового духовенства “знизу” була підхоплена архієреями, єпархіальними управліннями. Часто пропоновані ними заходи пов’язувалися з відзначенням видатних історичних подій, з “червоними датами” календаря. Єпископ Чернігівський та Ніжинський Борис у річницю звільнення Чернігова звернувся до віруючих єпархії з закликом мобілізувати сили на відродження народного господарства області та надання допомоги Червоній армії. Глава єпархії понад 20 разів виступав у містах і селищах області з патріотичними проповідями. В результаті віруючими і духовенством лише обласного центру до фонду оборони країни було зібрано 100 тис. крб. А всього по області від жовтня 1943 р. до 1 вересня 1944 р. мирянами і духовенством було зібрано 3 млн. 127 тис. 749 крб. на патріотичні цілі. Єпископ Борис розпорядився на період збирання врожаю закінчувати вранішні Богослужіння до 8-ї години і рекомендував клірикам проповідувати серед віруючих добросовісну і продуктивну працю¹³³.

Єпископ Ворошиловградський і Донецький Никон на честь річниці визволення Донбасу від німецьких окупантів організував збір пожертвувань віруючих. До фонду Червоної армії 10 вересня 1944 р. було передано 202 тис. крб. У день 27-ї річниці революції єпархіальне управління розіслало благочинним вказівку здійснити збірку до фонду дітей полеглих радянських воїнів, яка принесла 235 тис. крб.¹³⁴ У день 2-ої річниці визволення Донбасу в парафіях відбулися урочисті молебні, проповіді, що супроводжувалися закликами взяти активну участь у відбудові республіки. Сам єпископ звернувся з відозвою до всіх благочинних, настоятелів і мирян, в якій пропонував духовенству очолити групи віруючих під час збиральної кампанії та на різних сільськогосподарських роботах. Більшість священників єпархії так і вчинила, особистим прикладом ведучи за собою паству¹³⁵.

Помітним сплеском патріотичної діяльності духовенства супроводжувалися великі релігійні свята. 11 вересня 1945 р. у день усікновення голови Івана Хрестителя у всіх храмах Ворошиловградсько-Донецької єпархії служилася величава панахида в пам’ять воїнів, які впали смертю хоробрих на фронтах. Такі панахиди після того повторювали щорічно і вони супроводжувалися збиранням пожертв для потерпілих від війни¹³⁶.

Протягом Пасхальних днів 1944 р. лише у церквах Києва було зібрано і передано до фонду оборони 250 тис. крб. готівкою і 45 крб. золотом¹³⁷. У день Пасхи 1945 р. віруючі с. Пісочна Михалпольського району Кам’янець-Подільської області зібрали для військового госпіталю 180 пасок, 104 кг печива, 1634 яйця та інші продукти. Православними громадами Смотрицького району тієї ж області зібрано і передано військовому госпіталю № 5857 16 підвід з продуктами і подарунками, в тому числі: 10260 яєць, 157,7 кг печива, 1374 кг пасок, 13 кг ковбас, 6 кг сала, 96,7 кг сухофруктів, 46 кг цибулі, 19,1 кг тютюну, а також крупи, борошно, постільну білизну, посуд, подушки тощо¹³⁸. 18 тис. крб. для сімей військовослужбовців у ці святкові дні зібрали миряни

і духовенство Дніпропетровська¹³⁹.

Часом траплялося так, що ініціативність, енергійність духовенства і релігійних громад лякали партійних і державних функціонерів, які при цьому керувалися класичним принципом бюрократії: краще заборонити, “аби чого не вийшло”. Прикладів “перестраховщини” і чиновницького снобізму щодо корисних і потрібних починань віруючих у той час може навести багато. Ось лише деякі з них. Уповноважений Ради у справах РПЦ при Кам’янець-Подільському облвиконкомі Гречкін в одному зі звітів наводив приклади встановлення шефства релігійних громад над військовими госпіталями (приходи о.П.Ф.Романюка в с.Капустин та о.М.Урода в с.Лезнево Проскурівського району). Подібні факти подавалися як негативні, такі, що засвідчували самовільні дії церковнослужителів та виконавчих органів релігійних громад¹⁴⁰. У середині 1944 р. духовенство Запоріжжя звернулося до місцевих властей з пропозицією про відкриття у місті будинку інвалідів війни. Сума, яку віруючі здавали спеціально для цього, постійно зростала, але номенклатурні працівники, посилаючись на заборону релігійним організаціям брати постійне шефство над державними установами, не дозволили реалізувати цей задум¹⁴¹. У лютому 1945 р. протоієрей Рубинський, що фактично очолював Харківське єпархіальне управління, без попередньої домовленості з уповноваженим РС РПЦ при Харківському облвиконкомі К.Сніжком подав тому детально розроблений проект створення навчальних майстерень для інвалідів війни за кошти єпархії. Посилаючись на інструкцію для уповноважених, Сніжко заявив Рубинському, що здійснення цього заходу неможливе й недоцільне¹⁴². Уповноважений РС РПЦ при Сталінському облвиконкомі К.Чорноморченко радився з керівництвом у Києві, як йому реагувати на активну допомогу духовенства у проведенні сільськогосподарських робіт. П.Ходченко рекомендував уповноваженому “обов’язково радитися з головою облвиконкому та секретарем обкому партії, бо тут треба виходити в кожному окремому випадку з політичних міркувань. От взяти, хоча б, приклад наведений Вами в інформзвіті (за III квартал 1945 р. – О.Л.) – збір урожаю. Момент політично важливий. Тут слід вчинити так, як Ви це і зробили, – не відштовхнули від конкретної роботи, від реальної допомоги у збиранні врожаю з боку духовенства, тобто – бажання представників культу докласти власної праці на колгоспних полях і тим прискорити збір урожаю в тому чи іншому колгоспі. Але практично це треба використовувати, аби воно не стало моментом певної агітації, афішуванням, не кричало б, не рекламувало себе, бо, можливо, що така допомога має на меті дальній приціл: представник релігійного культу йде на роботу серед мас, щоб таким чином зручніше вести свою певну роботу, мати свій вплив на маси. А це небажано. За допомогу – гроші платимо і спасибі кажемо, а порядкуємо ми і виховуємо ми.

Треба, щоб не священник очолював колгоспні маси (хай то хоч і стариків...), а колгоспний бригадир, керівник колгоспу. А то з Вашого прикладу видно, що благочинний лише очолює, а не особисто працює. Це вже вплив, це вже ініціатива в руках благочинного. Бо що значить “служитель культу очолив групу віруючих і привів їх у колгосп з метою допомогти у збиранні врожаю?” Його авторитет, його вплив.

... Моя думка така: – резюмував Ходченко, – там де священник очолює групу колгоспників і веде їх на роботу в колгосп, нема нашої політичної роботи, нема авторитету колгоспних керівників. Про це треба подбати обласному

і районному керівництву”¹⁴³. Ось під таким кутом зору сприймалися щирі наміри віруючих та духовенства допомогти державі в скрутний час. Незважаючи на офіційно декларовану “зміну курсу” у стосунках між державою та релігійними об’єднаннями, ставлення тоталітарного режиму до церкви визначалося прагненням зменшити її вплив на людей і витіснити на узбіччя громадського й політичного життя.

Однак православні ієрархи розуміли, що без серйозних зусиль і навіть деяких жертв збудувати каркас нових взаємин з комуністичною державою неможливо. Тому вони виявляли свою лояльність до системи тим, що брали участь у зміцненні обороноздатності країни, відбудові господарства, соціальному захисті знедолених війною людей.

З нагоди 26-ої річниці Червоної армії (лютий 1944 р.) представники релігійних громад та духовенства столиці України звернулися з вітальними листами до М.Хрущова і Й.Сталіна, повідомляючи про шефство над військовими госпіталями і перерахування до фонду оборони країни 150 тис. крб.¹⁴⁴ У червні 1944 р. керівництво Харківського єпархіального управління в особі протоієреїв Серовського, Рубинського і священника Садовського надіслали листа уповноваженому РС РПЦ по УРСР П.Ходченку, в якому, окрім звичних у такому випадку здравниць на адресу Сталіна та реверансів у бік влади, містився звіт про пожертвування віруючих і духовенства Харківщини на оборону країни з 1 вересня 1943 р. до 1 червня 1944 р. Всього по Харківській області за цей час було зібрано 5500 тис. крб.¹⁴⁵ Тричі Харківське єпархіальне управління отримувало телеграми від Верховного Головнокомандуючого Й. Сталіна, з подякою за внесені суми. 3 грудня 1944 р. готівка вносилася на спеціально відкритий для єпархіального управління рахунок у Державному банку. Крім того, миряни та клірики єпархії для військових госпіталів, дитячих будинків і санаторіїв зібрали 121 найменування продуктів харчування та предметів широкого вжитку, що оцінювалися сумою 50 тис. крб.¹⁴⁶

Війна важким тягарем лягла на економіку та фінанси країни. Тому уряд вдався до випробуваного засобу – державних позик у населення під гарантійні зобов’язання – облігації. Прагнучи збільшити надходження коштів до бюджету, радянсько-партійний агітпроп розгорнув навколо цього кампанію, всіляко демонструючи її добровільний характер. То правда, що багато людей свідомо передавали свої нагромадження (хто скромні, а хто і досить значні) державі у позику, підтримуючи її у годину тяжких випробувань. Наприклад, 68-річний колгоспник-коваль К.О.Гладченко з Солонянського району Дніпропетровщини, батько семи синів-фронтовиків, четверо з яких полягли на війні, прямо на зборах, організованих агітаторами, підписався на облігації в сумі 51 тис. крб.¹⁴⁷ Але правда і те, що за лаштунками бадьоро-оптимістичних декорацій крився безсоромний тиск і навіть шантаж щодо тих, хто з різних причин не бажав, а то і не міг купувати облігації. Сумнозвісні рознарядки і плани по їх виконанню спускалися згори вниз і виконувалися за допомогою апробованих методів. Про те, які засоби використовувалися в ході підписки на Третю державну військову позику (розпочата 4 травня 1944 р.), повідомляв до ЦК ВКП(б) завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У Зленко. В ніч з 6 на 7 травня голова Лоц-Кам’янської сільської ради Дніпропетровського приміського району викликав до свого службового кабінету громадянку С.П.Печену і запропонував їй підписатися на облігації позики

в сумі 3 тис. крб. Колгоспниця погодилася позичити державі лише 500 крб. Тоді представник влади почав погрожувати: “Все одно ви підпишетесь на 3 тис. крб., інакше корову вашу ми поставимо на колгоспну ферму”. Дружина фронтовика, 15-річний якої син за два роки до того загинув, підірвавшись на міні, вражена цими вимогами, прийшла додому і в розпачі покінчила життя самогубством. Самодура-бюрократа, який розіслав ще 154 повістки односельчанам з вимогою з’явитися до сільвиконкому, зрештою заарештували органи внутрішніх справ¹⁴⁸.

Наведений факт, що був непоодиноким, дозволяє зрозуміти, чому майже у всіх областях плани розповсюдження облігацій державної позики набагато перевиконувалися. Так, за планом сума підписки облігації 3-ї державної військової позики по Дніпропетровській області становила 107 млн. крб., а всього трудящі придбали облігацій на 252 млн. 438 тис. крб. Контрольне завдання по Одеській області становило 46 млн. крб., фактично ж до державної скарбниці надійшло 163 млн. 447 тис. крб. У Кам’янець-Подільській області лише сільські жителі позичили державі 51 млн. 365 тис. крб. замість 28 млн., передбачених планом¹⁴⁹.

Щире прагнення віруючих і духовенства допомогти державі та співвітчизникам використовували різні громадські організації. Наприклад, 9 січня 1945 р. священник Галушкін одержав листа Смотрицького райкому Червоного Хреста, в якому його зобов’язували зібрати і здати кошти на допомогу пораненим червоноармійцям у сумі 5 тис. крб. Листи такого змісту отримали й інші пастирі району. Отець Галушкін передав під розписку належну суму до РК Червоного Хреста при районному відділі охорони здоров’я. Однак 23 грудня керівники райкому Червоного Хреста надіслали на адресу релігійних громад ще одного листа, в якому повідомлялося про початок місячника по збиранню коштів для надання допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули на фронті. Цього разу від прихожан вимагалось зібрати 15 тис. крб. Вказану суму благочинний Смотрицького району зібрати не міг і передав відділенню Червоного Хреста лише 5 тис. крб.

Подібні методи використовував також відділ соціального забезпечення Кам’янець-Подільського облвиконкому, який перетворив місцеве єпархіальне управління, вживаючи сучасну термінологію, на своєрідного спонсора. Неодноразові звернення за допомогою спонукали єпископа Максима взяти шефство над відділом соцзабезпечення. Тиск з боку державних і громадських організацій примусив главу єпархії розіслати благочинним розверстку зборів на кожен приход. Сума, передбачена на 1946 р., сягала 2 млн. крб. Це не завадило уповноваженому РС РПЦ при Кам’янець-Подільському облвиконкомі Гречкіну звинуватити єпархіальне управління і духовенство у “заграванні з органами радянської влади на місцях”¹⁵⁰.

Намагалися не відставати від обласних і районних керівників представники державних органів на селі. В с.Лісогорки Смотрицького району (Кам’янець-Подільська обл.) голова сільської Ради опівночі викликав до себе священника Боднара і вимагав у нього передачі всіх церковних коштів на будівництво танкової колони. Подібні випадки мали місце в чотирьох інших селах району, що свідчать про координованість дій сільських керівників районними властями¹⁵⁶. Діячі з Сумського обласного відділення МОДР (Міжнародної організації допомоги робітникам) дійшли до того, що звернулися до

уповноваженого РС РПЦ при облвиконкомі Носуленка за сприянням у проведенні акції збирання коштів серед релігійних громад з метою проведення оздоровчої кампанії дітей іноземних робітників. Уповноважений відмовився це робити. Але після того, як єпархія передала організації 5 тис. крб., прохання керівництва обласного відділення МОДР перейшли у вимоги. Лише після скарг з боку єпископа та грізного окрику властей з Києва домагання припинилися¹⁵².

Ніби переймаючи досвід і прийоми діяльності державних інституцій, поступово переходили на примусово-зобов'язуючі форми роботи і керівники українських єпархій. До цього їх змушували зовнішні обставини – від церкви постійно вимагали добровільних внесків у різні фонди.

У грудні 1944 р. благочинний Херсона надіслав духовенству звернення, в якому пропонував наступні заходи: 1. Посилити молитви про перемогу нашої зброї та союзних військ над гітлерівськими полчищами, для чого встановити всенародне моління всіх віруючих і духовенства в кожному храмі міста по чергово по неділях. 2. За цими богослужіннями провадити тарілочний збір на допомогу дітям та сім'ям воїнів. 3. Здійснити тарілочний збір у всіх церквах за літургією у недільні та святкові дні. 4. Встановити щомісячні відрахування з церковних сум. 5. Встановити процент відрахування щомісячно від зарплати всіх службовців при церкві та духовенства¹⁵³. 2 лютого 1945 р., посилаючись на вказівки митрополита Іоанна від 24 січня того ж року, благочинний 7 районів Київщини протоієрей Лащук розіслав кожному приходу рознарядку з конкретною сумою, яку необхідно було внести у відділення Держбанку до 27 лютого¹⁵⁴. У вересні 1945 р. Одеська єпархіальна канцелярія розіслала благочинним розпорядження такого змісту: “На виконання пропозиції Його Преосвященства від 18 вересня (єпископа Сергія – О.Л.) Одеська Єпархіальна Канцелярія пропонує Вам терміново потурбуватися про здійснення в монастирях, церквах і приходах (серед населення) ввіреного Вам округу збірок на користь інвалідів Вітчизняної війни, використавши для цього богослужіння в день Різдва Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного і Животворячого Хреста Господня та Покрови Пресвятої Богородиці. Згідно вказівок Владики з цією метою більші церкви міст одноразово відраховують по 1 500 крб., менші – по 1 000 крб., а сільські – 500 крб., Кіровоградське відділення Єпархіальної Канцелярії – 1 000 крб. Члени причтів, всі без винятку, зобов'язані персонально брати участь у пожертвуваннях як ініціатори у своєму приході. Зібрані кошти підлягають здачі до місцевих райвиконкомів на поточний рахунок інвалідів вітчизняної війни, або в Держбанк. До 20 жовтня всі оо.Благочинні зобов'язані подати Його Преосвященству безпосередньо детальні доповіді про виконання даного циркуляра. Про тих, хто не виконав циркуляр чи мешкав з його виконанням, – Єпархіальній Канцелярії запропоновано подати Його Преосвященству для особливого про них судження”¹⁵⁵.

Деякі почини РПЦ підхопила вся країна. 30 грудня 1942 р. митрополит Сергій звернувся до архіпастирів, пастирів та приходських громад із закликом: “Повторимо від імені всієї нашої Православної церкви приклад Преподобного Сергія Радонежського і надішлемо нашій армії разом з нашими молитвами і благословінням речовий вияв нашої участі у загальному подвигу і збудуємо на наші пожертвування колону танків імені Дмитрія Донського”¹⁵⁶. З початком звільнення українських міст і сіл їх населення активно включалося в збіркову акцію. 40 танків Т-34, які склали загальноцерковну танкову

колону, були збудовані на Челябінському танковому заводі. 7 березня 1944 р. під Тулою бойові машини були передані воїнам 38-го та 516-го окремих танкових полків. На урочистостях взяв участь митрополит Микола Ярушевич, який після виступу вручив подарунки танкістам: годинники – офіцерам і складні ножі – членам екіпажів. Перше бойове хрещення 38-й окремий танковий полк одержав під час Умансько-Ботошанської операції, діючи в складі 2-го Українського фронту. В цих боях з'явилися і перші втрати – 9 танків. Протягом 2 місяців полк пройшов з боями 130 км і маршем понад 500 км, знищивши близько 1 400 гітлерівців, 40 гармат, 108 кулеметів, підбив і захопив 38 танків, 17 бронетранспортерів, 100 автомашин противника, захопив 3 склади з паливом і 84 полонених. У боях за Умань полк дістав найменування “Гвардійського”, а за форсування Дністра – “Дністрянського”. Згодом був переформований у 74-ий окремий важкий танковий полк.

516-ий окремий танковий полк у складі 2-го Білоруського фронту пройшов з боями за 5 місяців 1200 км, знищивши 3 820 ворожих солдатів та офіцерів, 48 танків і САУ, 130 гармат, 400 кулеметних точок, 47 дзотів, 37 мінометів, захопив 32 склади і 2 526 полонених. До 10 жовтня 1944 р. у складі полку залишилося 2 бойові машини, які відправили в тил для ремонту¹⁵⁷.

Однак кампанія по збиранню коштів на танкову колону імені Дмитрія Донського продовжувалась і після цього. І хоча зібрані гроші використовувалися вже на інші цілі, ніхто не хотів відмовлятися від вдалої ідеї. Так, віруючі Сумщини протягом вересня 1943 р. – грудня 1944 р. зібрали на танкову колону 791 629 крб.¹⁵⁸ Прихожанами і духовенством с.Горбава Герцаївського району Чернігівської області до 25 вересня 1944 р. з цією метою було пожертвовано 1 158 крб., Крем'янецького району – 7 200 крб. За перший квартал 1945 р. православні віруючі Чернівецької області передали на адресу тієї ж танкової колони 160 501 крб.¹⁵⁹ З 5 700 тис. крб., зібраних мирянами та кліриками Харківщини у 1944–1945 р., частина призначалася для будівництва танків¹⁶⁰.

Почин церкви підхопили радянські і партійні органи: майже в кожній області, а подекуди і в районах України, розгорталися акції по збиранню коштів населення на будівництво бойової техніки. Трудящі Сумської області передавали на спорудження танкової колони 5,9 млн. крб. Чималу частку в цій сумі склали внески релігійних громад¹⁶¹. Мешканці Таращанського району Київщини зібрали гроші на будівництво танкової колони “Таращанський колгоспник”, Васильківського району – на авіаескадрилью. Влітку 1944 р. трудящі Києва, Білої Церкви та Березанського району передали діючій армії 52 бойових літаки¹⁶². Маленькі грошові струмочки з приходів сіл Старі та Нові Мамаєвці Глибоцького району Чернівецької області, які зібрали 6 988 крб., влилися у загально буковинську акцію, метою якої було здобувати танкову колону “Радянська Буковина”¹⁶³. Трудящі Львівської та Дрогобицької областей перераховували кошти на спорудження танкових колон “Радянська Львівщина”¹⁶⁴ і “Радянська Дрогобищина”, а також авіаескадрильї “Радянська Львівщина”¹⁶⁵. Віруючі брали участь у збиранні грошей на створення авіаескадрильї “Полтавщина – переможцям”. Лише від 1 січня до 15 серпня 1944 р. на цей рахунок надійшло 242 640 крб.¹⁶⁵

Радянська бюрократична машина, що з іманентною їй властивістю шукала виправдання свого існування за допомогою різноманітних ініціатив і паперово-цифрової аргументації, не пропустила нагоди скористатися патріотич-

ним піднесенням у країні. 12 квітня 1944 р. голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов надіслав уповноваженому Ради по УРСР П.Ходченку листа, в якому повідомлялося, що Рада поставила в якості одного зі своїх чергових завдань підведення підсумків “по матеріальному вияву патріотичної діяльності Російської православної церкви за весь період війни”.

“Надаючи значення правильній і точній розробці цього питання, – продовжував Г.Карпов, – пропоную протягом травня-червня 1944 року через єпархіального єпископа, а там, де його немає – через благочинного чи настоятеля (шляхом усної домовленості) зібрати повні й точні відомості по всіх церквах Української РСР про всі без виключення проведені збірки (грошима, речами та іншими цінностями), починаючи з 22 червня 1941 року і в сумарному виразі подати до 1.VII.1944 р. до Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР...”. 20 червня П.Ходченко за вказаною формою склав звіт, який було переслано до Москви. Згідно з цим документом, віруючими і священнослужителями України на даний час було зібрано: 1) на будівництво танків та літаків і взагалі у фонд оборони – 8 003 191 крб. готівкою, 40 крб., золотими монетами, 45 грамів золота, 66 грамів срібла, на 82 крб. дорогоцінних металів; продуктами харчування та різними предметами на суму 589 тис. крб.; 2) на подарунки для Червоної армії – 1 516 тис. крб., готівкою; продуктами та предметами (в тому числі теплими речами) на суму 877 тис. крб.; 3) на подання допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, що знаходяться в госпіталях – 2 986 тис. крб. готівкою; продуктами і речами на суму 2 832 тис. крб.; 4) на організацію допомоги інвалідам війни – 624 тис. крб. готівкою; продуктами і речами на суму 61 тис. крб.; 5) на користь дітей та дитячих закладів – 369 тис. крб. готівкою; предметами і продуктами на суму 29 тис. крб.; 6) на допомогу сім’ям фронтовиків – 680 тис. крб. готівкою; предметами і продуктами на суму 38 тис. крб.; 7) на інші патріотичні цілі – 1 094 тис. крб. готівкою; предметами і продуктами на суму 37 тис. крб.

Всього було зібрано 15 274 тис. крб. готівкою та 4 486 тис. крб. натурою, тобто в сумі 19 761 тис. крб.¹⁶⁶

Подібна інформація, надіслана П.Ходченком Г.Карпову за час з початку війни до кінця 1944 р. містила такі цифри: всього зібрано коштів, продуктів харчування та речей на суму 4 499 тис. крб. 30 коп. Крім того, внесено облігаціями державних позик – 88 тис. крб.; підпискою на військову позику – 1 094 923 крб. (з них – 37 015 крб. готівкою)¹⁶⁷. На початку 1945 р. результати збіркових акцій були ще досить високими, але до кінця року темпи надходження грошей, речей і продуктів пішли на спад. Так, протягом I кварталу прихожани православних приходів та їх пастирі збрали на патріотичні цілі 10 502 тис. крб., у II – 12 049 тис., у III – за даними по 9 областях – 2 852 тис., у IV – 5 517 тис. крб.¹⁶⁸

Коли перший сплеск емоцій, викликаний звільненням від нацистської окупації та вдячністю радянським воїнам за їх подвиг в ім’я перемоги, скінчився, стомлені державними поборами люди почали відмовлятися вносити гроші до різних фондів і купувати облігації державної позики. У 1945 р. головну частку пожертвувань у єпархіях становили внески самих архієреїв. Архієпископ Дніпропетровський Андрій з 1944 р. до 1946 р. з особистих заощаджень передав на патріотичні й добродійні цілі 451, 5 тис. крб., з 10 138 542 крб., зібраних у єпархії¹⁶⁹. Єпископ Вінницький Максим перерахував у фонд оборони 250 тис. крб., а його наступник єпископ Варлаам спочатку пожертвував 50 тис. крб. на дітей-сиріт, а у IV кварталі 1945 р. – 231 тис. 333 крб. на

патріотичні цілі з 631 333 крб., які були зібрані по єпархії. Разом з тим єпархіальне управління констатувало, що люди вже не хотіли в той час жертвувати до різноманітних фондів¹⁷⁰. Післявоєнна скрута, нестатки в більшості сімей, доповнені втратою або каліцтвом годувальників родини, не дозволяють закинути бодай слово докору тим, хто і так віддав більше, ніж міг, на алтар спільної перемоги над нацизмом.

Патріотичних рух охопив різні релігійні конфесії. У квітні 1946 р. старший пресвітер євангельських християн і баптистів Кіровоградської області Суханов звернувся до обласного уповноваженого РСРК* Твердо ступа з проханням дозволити розіслати єдиновірцям текст послання, в якому йшлося про готовність членів громад ЄХіБ у дусі християнського патріотизму виконати свій обов'язок перед батьківщиною, допомогти країні у виконанні 5-річного плану відбудови і розвитку господарства. Твердоступ переадресував листа своєму керівництву в особі П.Вільхового та І.Полянського. Останній відповів, що тиражувати і розповсюджувати подібні листи та відозви не потрібно. Достатньо, щоб у проповідях пресвітерів, за їх власним бажанням "наголошувалося на необхідності дотримуватися високої державної та виробничої дисципліни, наводилися місцеві приклади. У листі Полянського висловлена підозра, що документ мало нагадує за стилем і змістом такий, що надходить від керівника релігійної організації. Іншими словами, ініціатива відозви могла належати уповноваженому¹⁷¹. Це й не дивно, адже самовисунення і самореклама за рахунок таких поширених тоді "форм роботи" було справою звичайною.

Спроби експлуатації патріотичних почуттів віруючих з боку радянських функціонерів не применшують значення їх добровільних внесків, трудової участі у відбудові зруйнованої країни. Так, у райцентрі Миколаївка на Дрогобищині члени громади ЄХіБ (22 особи) першими виконали свої зобов'язання перед державою по здачі сільгосппродукції. 80% членів громади адвентистів сьомого дня із с.Стебняки Дрогобицького району, працюючи на соляному заводі, постійно перевиконували виробничі норми, вважалися ударниками і стаханівцями. Пресвітер громади Г.П.Дуб активно працював у сільській Раді, йому доручили шефство над 50 дворами, які не виконали план натуральних поставок і не виплатили всіх видів податків¹⁷².

Акції, спрямовані на підтримку обороноздатності Радянського Союзу та ліквідацію соціальних наслідків війни, мали свої особливості у західноукраїнському регіоні. Складна міжконфесійна і політична ситуація у краї, різне трактування патріотизму прорадянськи настроєною частиною населення й тими, хто співчував визвольній боротьбі націоналістичного підпілля, породжували певні труднощі для духовенства, віруючих, представників влади. Керівництво республіки надавало особливого значення масово-політичній роботі в західноукраїнських областях. 31 березня 1944 р. секретар Тернопільського обкому КП(б)У Компанієць надіслав Хрущову доповідну записку "Про стан у звільнених районах Тернопільської області", повідомляючи, що у 12 районах проведено мітинги, а в решті 17 – ведеться їх підготовка. Майже на всіх мітингах виступали місцеві священики. За словами Компанійця, промови мали значний

* Рада у справах релігійних культів створена 19 травня 1944 р. "з метою здійснення зв'язку між урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської старообрядської, католицької, греко-католицької, лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддистського, сектантського віросповідання з питань, що вимагали вирішення урядом СРСР (ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 1, арк. 38).

вплив на присутніх. Наприклад, у Новосільському районі священник Бернадський закликав присутніх допомагати Червоній армії, а наступного дня прихожани принесли йому 100 м полотна, понад 10 кг масла, 50 курей. Все це було передано пораненим бійцям, які лікувались у місцевому госпіталі¹⁷³.

Особливо багато зусиль для агітації місцевого населення докладали партійно-комсомольські агітатори та уповноважені по підписці на облігації державних позик. Часом вони досягали успіху, особливо у містах, де вплив націоналістичного підпілля відчувався менше. Так, у Львівській області у перші дві години після початку підписки на 4-у державну військову позику (травень 1945 р.) 105 тис. осіб викупили облігацій на суму 49 млн. крб.¹⁷⁴ Радість перемоги над гітлеризмом, прагнення людей виявити свою вдячність радянській армії визначили успіх цієї кампанії. Населення Волинської області у 1945 р. збирало і передавало до військових госпіталів, 707 тонн м'яса, 1614 тонн овочів, 2 226 тонн картоплі, 735 тонн фруктів, 84 тис. літрів молока, 1369 кг масла, 150 тис. штук яєць¹⁷⁵. Там же, на Волині, для дітей-сиріт і поранених воїнів-червоноармійців з часу визволення області до 1 січня 1945 р. було зібрано 50 тис. крб., 100 кг меду, 7500 яєць, 12 кг жирів, 380 шт. птиці, 400 м тканини. Уповноважений РС РПЦ при облвиконкомі Діденко так описував хід пожертвувань: “В м.Луцьку біля входу до церкви стоїть піднос, біля нього напис дуже “нейтральний”: “Жертвуйте на сиріт, хворих і поранених воїнів-захисників батьківщини”. Коли я сказав, що треба додати – “Радянської Батьківщини”, причому написавши це з великої літери, протоієрей Грушко посміхнувся, але нічого не сказав. У інших місцях просто несли продукти до священника і він передавав гроші до Держбанку, а продукти – в госпіталі чи дитячі будинки”¹⁷⁶. Люди боялися помсти з боку оунівців і відверто про це говорило, адже бойовики не зупинилися навіть перед тим, що вбивали священників, які йшли на співробітництво з радянською владою. Саме з цих причин вони позбавили життя о. Володимира Радіоника з с. Злобно Деражнянського району Ровенської області¹⁷⁷ та інших його колег. Оунівці контролювали ситуацію в деяких місцевостях і забороняли уповноваженим по підписці на держпозики, які були з корінних мешканців, проводити її. В с.Чорнушовичі Ново-Причівського району на Львівщині націоналістична боївка наскочила на збори, скликані з приводу підписки, вбила інструктора райкому КП(б)У Танасійчука і відійшла. В селах Зіболки та Мервичі Куликовського району оунівці попередили, щоб селяни не брали участі в підписці на позику¹⁷⁸. В Яворівському районі оунівські агенти самі збирали “позику”, щоб дістати кошти на виготовлення фальшивих документів¹⁷⁹.

Однак навіть терор з боку непримирених ворогів більшовицького режиму не завадив православним та уніатським священникам, прихожанам, ченцям і черницям виявляти своє милосердя до поранених воїнів, сиріт, пристарілих. Крім того, на порозуміння з владою їх підштовхували суворі реалії. Особливо це стосувалося тих, хто дістав духовне окормлення під омофором УГКЦ. Греко-католики відчували до чого йде і не хотіли зайвий раз провокувати владу, що і без того ставилася до них з підозрою й неприязню. Вказані обставини слід мати на увазі, коли мова йде про участь уніатського духовенства і його пастви у різноманітних заходах партійно-радянських органів. Священники УГКЦ сприяли збиранню коштів на будівництво авіаескадрильї “Вільна Дрогобиччина”¹⁸⁰. Ігуменя та 6 черниць філіалу монастиря сестер Пресвятої Непорочної Діви Марії, що проживали у Станіславі по вул. Чапаєва, 44 б, окрім

250 крб. військового податку, передали на будівництво військових літаків 860 крб., а також 250 крб., 10 тарілок і 10 ложок – для військового госпіталю. Філіал цього ж монастиря по вул. Шевченка, 30, також не маючи господарства, яке б давало прибуток, перерахував на будівництво авіаескадрильї 300 крб., і підписався на військову позику в сумі 100 крб. При цьому 5 черниць, які мешкали в монастирі, отримували тільки 300 крб., як медсестри у лікарні та по 50 крб. за обслуговування церкви. Черниці монастиря по вул. П.Скарги, 16 підписалися на позику в сумі 300 крб., передали дитячим садкам міста 12 крісел і тканину на 3 столи. Сестри-василіанки зі станіславського монастиря (вул. П.Скарги, 17) зібрали для поранених червоноармійців посуд, подушки, носові хустинки, 328 крб. готівкою та підписалися на військову позику. В інформації уповноваженого РС РПЦ при облвиконкомі Сердюченка йшлося про те, що монастир о.Василіян по вул. Радянській, 181 у Станіславі в 1944 р. провів збірку на користь поранених червоноармійців, яка принесла близько 300 предметів та 1000 крб. грішми. 140 крб. ченці передали на танкову колону. В 1945 р. ченці підписали державну позику на 3 тис. крб., з амвона монастирської церкви віруючим оголошено про військовий облік, закликано до праці по відбудові країни.

Католицькі ченці-єзуїти також були змушені підписатися на військову позику в сумі 600 крб.¹⁸¹ Уповноважені РС РПЦ та РСРК інколи перебільшували добровільний характер і патріотизм серед місцевого населення й духовенства. Фактично ж люди, двічі (до війни та в 1944 р.) зіткнувшись з методами радянської влади, не мали щодо неї жодних ілюзій і намагалися не конфліктувати, а, навпаки, всіляко демонструвати свою лояльність до її політики.

Віруючі та духовенство брали участь не лише у масштабних загальноцерковних і загальнодержавних патріотичних акціях. Часто вони ініціювали справи, які не мали гучного резонансу, від чого не зменшувалось їх значення як важливих для суспільства та морального стану народу. Саме такими стали заходи по впорядкуванню місць масової загибелі цивільного населення та військовополонених, а також братських могил. Священики часто зверталися до уповноважених РС РПЦ з проханнями дозволити Богослужіння на братських могилах, у яких лежали односельці, або полегли воїни радянської армії. У IV кварталі 1945 р. віруючі Чернігова зібрали 1 тис. крб. на благоустрій місць масового поховання людей, які загинули у війні¹⁸².

Керуючись християнськими заповідями, духовенство здійснювало заупокійні служби по всіх жертвах війни, а прихожани впорядковували цвинтарі та могили, в яких лежали їх співвітчизники різних віросповідань і політичної орієнтації.

Держава не обійшла увагою ієрархів православної церкви, які активно допомагали в розгортанні патріотичного руху серед віруючих. 30 липня 1946 р. Г.Карпов адресував П.Ходченку листа, в якому повідомляв, що союзний уряд дозволив Раді у справах РПЦ подати до нагородження медалями “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” кандидатури правлячих архієреїв і тих священиків, які особливо відзначались у проведенні церковно-патріотичної роботи в період війни і, зокрема, отримали за це телеграми чи листи з подякою від Сталіна. У зв’язку з цим Московська патріархія розіслала до всіх правлячих архієреїв циркуляр, згідно з яким вони мали скласти списки кандидатів на відзначення і передати їх обласним уповноваженим.

Рада у справах РПЦ рекомендувала уповноваженим ретельно вивчити отримані списки і залишити в них лише тих священнослужителів, які в дні війни дійсно вели антинацистську роботу (видавали чи поширювали патріотичні відозви, виголошували проповіді відповідного змісту, збирали харчі та гроші на допомогу радянським партизанам тощо). Зі списків необхідно було виключити імена осіб, морально чи політично скомпроментованих, а також тих, які, перебуваючи на окупованих територіях, не проводили патріотичної роботи. Церковний актив (старости, скарбники та ін.) до списку не включалися. Подання до нагородження слід було провести через обласні та міські виконавчі комітети¹⁸³.

Радянська чиновницько-бюрократична машина зуміла і тут виявити свої найгірші риси: неухважність до людей, тяганину, некомпетентність. Що говорити про рядових служителів культу, коли екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн був офіційно представлений П.Ходченком до нагороди лише у жовтні 1947 р. Його духовні підлеглі повинні були пройти всі стадії перевірки на “благонадійність” органами державної безпеки, а також узгодження у партійно-радянських органах.

8 жовтня 1947 р. уповноважений РС РПЦ при Вінницькому облвиконкомі Франчук повідомляв П.Ходченку, що голова виконавчого комітету Бурченко до цього часу гальмував нагородження духовенства, хоча списки на 22 кандидатів були йому подані ще в липні 1946 р.¹⁸⁴ У списку, складеному архієпископом Дніпропетровським, налічувалося 24 кандидати, обласний уповноважений РС РПЦ Сергієня передав до облвиконкому список на 16 осіб, а після того, як його обговорили в обкомі партії та управлінні МДБ, він скоротився до 12 осіб. Голова облвиконкому Дементьєв, посиляючись на те, що з поданих документів не видно, наскільки кандидати відповідали вимогам листа Ради у справах РПЦ від 30 липня 1946 р., викреслив прізвища усіх, окрім архієпископа Андрія до часу, доки на них надійдуть нові дані¹⁸⁵. Зрештою, справедливість торжествувала і 11 священників Дніпропетровщини (10 – з сільської місцевості) були нагороджені медалями. Разом з ними 11 священнослужителів Київської області, 7 – Ворошиловградської та Запорізької, по 3 – Харківської та Миколаївської, 5 – Полтавської, 2 – Чернігівської одержали урядові відзнаки¹⁸⁶.

В Одеській єпархії нагороди отримали 4 особи духовного звання і серед них протоієрей А.О.Шеховцов, благочинний, син якого, гвардії майор Михайло Шеховцов, Герой Радянського Союзу, загинув у боях з окупантами. Медалі були також удостоєні ігумена Михайлівського жіночого монастиря м.Одеси Анна Герасимівна Букач, під керівництвом якої було зібрано і передано на військові потреби 13 933 крб. у 1944 р. та продуктами і речами на суму 122 504 крб.¹⁸⁷

Управління справами екзархату подало список на 70 священників, а трохи згодом доповнило його ще 19 прізвищами. Однак він не пройшов “чистилища” різних відомств. А от з 71 кандидата, що фігурували у списку, складеному єпископом Волинським і Ровенським Варлаамом, 34 священники одержали нагороду¹⁸⁸. Таке рішення, очевидно, стало жестом вдячності радянських властей за позицію, зайняту частиною духовенства Волині в питанні про ліквідацію УАПЦ.

Медаллю “За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни” були нагороджені екзарх України митрополит Іоанн (Соколов), архієпископ Дніпропетровський і Запорізький Андрій (Комаров), архієпископ Харківський і

Богодухівський Стефан (Проценко), архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк), єпископ Чернігівський та Ніжинський Борис (Вік), єпископ Ізмаїльський і Болградський Максим (Бачинський), єпископ Донецький і Ворошиловградський Никон (Петін), єпископ Одеський і Кіровоградський Сергій (Ларін), єпископ Волинський та Ровенський Варлаам (Борисевич), єпископ Чернівецький і Буковинський Феодосій (Коверницький), єпископ Херсонський і Миколаївський Михайло (Рубинський), єпископ Сумський і Охтирський Іларіон (Прохоров), єпископ Ужгородський і Мукачевський Нестор (Сидорук), архієпископ Харківський і Полтавський Стефан (Проценко), єпископ Уманський Йосиф (Чернов)¹⁸⁹.

З Україною пов'язане ім'я ще одного православного архієрея – архієпископа Луки (Войно-Ясенецького). Валентин Феліксович Войно-Ясенецький народився в Керчі, навчався на медичному факультеті Київського університету, лікував поранених у лазареті під час російсько-японської війни 1905 р. Після громадської війни постригся в ченці, згодом став зазнав гонінь і війну зустрів у сибірському засланні. Там дістав призначення на посаду головного хірурга великого красноярського госпіталю. В 1946 р. його “Нариси гнійної хірургії” були удостоєні Сталінської премії. З отриманих 200 тис. крб. архієпископ Лука, призначений на Кримську єпархію, передав на допомогу сиротам.

Релігійні громади України різних конфесій не залишилися осторонь патріотичного руху, який розгорнувся з початком звільнення республіки від гітлерівських військ. Започатковані православними ієрархами і підхоплені паствою, акції, спрямовані на зміцнення обороноздатності Радянського Союзу, на допомогу знедоленим і тим, хто постраждав від війни, відіграли помітну роль у пом'якшенні її наслідків. Прості миряни щиро бажали допомогти воїнам, що рятували їх від нацистського ярма, зброєю, харчами, одягом. Вони діяли по-християнськи, часто безвідносно до сталінського тоталітарного режиму, який, до того ж, набув деяких привабливих рис, здобувши перемогу у боротьбі з нацизмом. Владні структури вміло маніпулювали цими почуттями, надавши патріотичним кампаніям загальнодержавного масштабу. Проте і в цьому випадку більшовики використали випробувані засоби і примус, шантаж, “зобов'язалівку”. І все ж це не може применшити вагу того, що зробили представники духовенства та релігійних громад для радянської держави і своїх співвітчизників. Більше того, враховуючи матеріальне становище людей у той складний час, можна говорити про збірки як про вияв справжньої самопожертви в ім'я ближнього.

¹ Одинцов М. Еще одна попытка // Наука и религия. - 1990. - № 2. - С. 45

² Васильева О.Ю. Советское государство и деятельность Русской Православной Церкви в период Великой Отечественной войны... Дисерт... к.и.н. - М., 1990. - С.125.

³ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 6991, оп.2, спр.1, арк. 25-27.

⁴ Там само. - Арк. 57-60.

⁵ ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 2, спр.17, арк. 14-17.

⁶ Там само. - Оп.3, спр.1, арк. 7, 7 зв., 8.

⁷ Там само. - Оп.2, спр.28, арк. 156.

-
-
- 8 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.8, арк. 1-3.
 - 9 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр1, арк. 48.
 - 10 Там само. - Оп.1, спр.12, арк. 48.
 - 11 Там само. - Оп.3, спр.15, арк. 3.
 - 12 Там само. - Оп.2, спр.6, арк. 30.
 - 13 Там само. - Оп.1, спр.5, арк. 15.
 - 14 Там само. - Оп.2, спр.17, арк. 2.
 - 15 Там само. - Оп.1, спр.5, арк. 15 зв.
 - 16 Там само. - Спр.11, арк. 1.
 - 17 Там само. - Оп.3, спр.13, арк. 142.
 - 18 Там само. - Спр.10, арк. 61.
 - 19 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.8, арк. 105.
 - 20 Там само. - Арк. 81.
 - 21 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр10, арк. 128.
 - 22 Там само. - Арк. 89.
 - 23 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 5, арк. 8.
 - 24 Там само. - Оп.3, спр.13, арк. 73.
 - 25 Там само. - Арк. 13.
 - 26 Там само. - Оп.2, спр.17, арк. 7.
 - 27 Там само. - Спр. 10, арк. 1, зв. 2.
 - 28 Там само. - Оп.1, спр.5, арк. 9, 9 зв.
 - 29 Там само. - Арк. 11.
 - 30 Там само. - Спр.13, арк. 11, 12.
 - 31 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.1, арк. 55.
 - 32 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 1, спр.13, арк. 86.
 - 33 Там само. - Арк. 93.
 - 34 Там само. - Оп.2, спр.16, арк. 90.
 - 35 Там само. - Спр.12, арк. 3.
 - 36 Там само. - Оп.3, спр.1, арк. 6.
 - 37 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.8, арк. 91.
 - 38 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр.5, арк. 133.
 - 39 Там само. - Спр.18, арк. 21.
 - 40 Там само. - Арк. 21 зв., 22, 22 зв.
 - 41 Там само. - Оп.2, спр.26, арк. 7.
 - 42 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.8, арк. 40.
 - 43 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 1, спр.8, арк. 18.
 - 44 РДАЕ. - Ф.7733, оп.29, спр.907, арк. 151.
 - 45 Там само. - Спр.889, 15-18 зв.
 - 46 Там само. - Спр.907, арк. 121.
 - 47 Там само. - Спр.889, арк. 25 зв.
 - 48 Там само. - Спр.907, арк. 78.
 - 49 Там само. - Спр.889, арк. 128, 193 зв., 140.
 - 50 Там само. - Арк. 141.
 - 51 Там само. - Арк. 145.
 - 52 Там само. - Спр.901, арк. 171, 176.
 - 53 Там само. - Спр.907, арк. 151.
 - 54 Там само. - Оп.30, спр.978, арк. 14-16 зв.
 - 55 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 1, спр.8, арк. 17, 17 зв.
 - 56 Там само. - Оп.3, спр.1, арк.11.
 - 57 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр.8, арк. 59.
 - 58 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 1, спр.26, арк. 12.
 - 59 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп.1, спр.26, арк. 13.
 - 60 Там само. - Оп. 3, спр. 19, арк. 69.
 - 61 Там само. - Спр.3, арк. 17.
 - 62 Там само. - Оп. 1, спр. 13, арк. 99.
 - 63 Там само. - Оп. 2, спр. 3, арк. 7.
 - 64 Там само. - Оп. 3, спр. 4, арк. 42.
 - 65 Там само. - Спр. 3, арк. 12.
 - 66 Там само. - Арк. 27.
 - 67 Там само. - Арк. 35.
 - 68 Там само. - Спр. 4, арк. 2-6.
 - 69 Там само. - Арк. 15.
 - 70 Там само. - Спр. 3, арк. 55.

-
-
- 71 Там само. - Арк. 54.
72 Там само. - Арк. 42, 43.
73 Там само. - Арк. 69.
74 Там само. - Арк. 70.
75 Там само. - Спр. 4, арк. 2-6, 126.
76 ДАРФ. - Ф. 6991, оп.2, спр. 18, арк. 44.
77 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр.4, арк. 2-6, 200.
78 Там само. - Спр. 13, арк. 250; спр. 9, арк. 4.
79 Там само. - Спр. 9, арк. 5, 45, 49, 50, 71.
80 Там само. - Спр. 13, арк. 256.
81 Там само. - Спр. 9, арк. 45.
82 Там само. - Спр. 3, арк. 6.
83 Там само. - Арк. 30, 31.
84 Там само. - Арк. 32.
85 Там само. - Арк. 33, 34.
86 Там само. - Арк. 72.
87 Там само. - Спр. 9, арк. 20.
88 Там само. - Спр. 3, арк. 4.
89 Там само. - Спр. 1, арк. 9, 9 зв.
90 Там само. - Спр. 10, арк. 145-147.
91 Там само. - Спр. 8, арк. 15, спр. 11, арк. 168.
92 Там само. - Спр. 11, арк. 125.
93 Там само. - Арк. 78 зв.
94 Там само. - Арк. 72.
95 Там само. - Арк. 117.
96 Там само. - Спр. 3, арк. 19, 20.
97 Там само. - Арк. 66.
98 Там само. - Спр. 11, арк. 122, 122 зв.
99 Там само. - Спр. 9, арк. 56.
100 Там само. - Спр.11, арк. 115.
101 Там само. - Спр. 15, арк. 47, 53, 54.
102 Там само. - Спр. 11, арк. 219.
103 Там само. - Спр. 4, арк. 113.
104 Якунин Вадим. За веру и Отечество. - М., 1993. С. 124-125.
105 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр.3, арк. 42.
106 Там само. - Спр. 13, арк. 3; спр. 4, арк. 48, 89, 107, 128, 130, 193, 199, 200.
107 Там само. - Арк. 43.
108 Там само. - Арк. 70.
109 Там само. - Арк. 71.
110 Журнал Московской Патриархии. - 1994. - № 5. - С. 122, 123.
111 Див.: Правда о религии в России. - М., 1942. - С. 112, 113.
112 Васильева О.Ю. Назв.праця. - С. 54.
113 ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 53, арк. 58.
114 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 21, арк. 126, 127.
115 ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 53, арк. 138.
116 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 21, арк. 63, 108, 110, 112, 114, 126-127.
117 Там само. - Спр. 19, арк. 81, 93.
118 Там само. - Спр. 21, арк. 78.
119 Там само. - Спр. 19, арк. 96.
120 Див.: Журнал Московской Патриархии. - 1985. - № 5. - С. 2-35.
121 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 5, арк. 145-147.
122 Там само. - Спр. 21, арк. 108, 118.
123 Там само. - Спр. 14, арк. 46 зв.
124 Там само. - Спр. 4, арк. 45 зв., 64.
125 Там само. - Спр. 21, арк. 68.
126 Там само. - Спр. 4, арк. 145, 145 зв., 146.
127 Там само. - Спр. 11, арк. 157 зв.
128 Там само. - Спр. 14, арк. 213.
129 Там само. - Спр. 4, арк. 137 зв.
130 Там само. - Спр. 19, арк. 81.
131 Там само. - Спр. 21, арк. 91.
132 Там само. - Спр. 13, арк. 210.

-
-
- 133 Там само. - Спр. 5, арк. 155, 158 зв., 159.
134 Там само. - Спр. 4, арк. 37, 43.
135 Там само. - Спр. 12, арк. 194.
136 Там само. - Спр. 13, арк. 211.
137 Там само. - Спр. 3, арк. 4.
138 Там само. - Спр. 14, арк. 150.
139 Там само. - Арк. 46 зв.
140 Там само. - Спр. 4, арк. 111.
141 Там само. - Арк. 89.
142 Там само. - Спр. 13, арк. 75.
143 Там само. - Спр. 12, арк. 200.
144 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1030, арк. 1-3, 7, 8.
145 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 5, арк. 95, 95 зв.
146 Там само. - Арк. 138, 138 зв., 139.
147 Російський державний архів суспільно-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф. 17, оп. 88, спр. 352, арк. 23.
148 Там само. - Арк. 26.
149 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 4, арк. 110.
150 Там само. - Спр. 13, арк. 13.
151 Там само. - Спр. 356, арк. 22-23; спр. 358, арк. 3-6; спр. 362, арк. 1, 2.
152 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 9, арк. 85; спр. 11, арк. 103; спр. 25, арк. 3.
153 Там само. - Спр. 5, арк. 153.
154 Там само. - Спр. 11, арк. 119.
155 Там само. - Спр. 12, арк. 57.
156 Журнал Московской Патриархии. - 1944. - № 11. - С. 10.
157 Васильева О.Ю. Назв. праця. - С. 80.
158 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 13, арк. 2.
159 Там само. - Спр. 5, арк. 182; спр. 13, арк. 247.
160 Там само. - Спр. 21, арк. 102, 102 зв.
161 Там само. - Спр. 5, арк. 58.
162 Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. - К., 1971. - С. 59.
163 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 5, арк. 182.
164 Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. - К., 1978. - С. 52.
165 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 12, арк. 94.
166 Там само. - Спр. 1, арк. 2, 3.
167 Там само. - Спр. 3, арк. 71.
168 Там само. - Спр. 9, арк. 6, 45, 116.
169 Там само. - Спр. 21, арк. 44.
170 Там само. - Спр. 10, арк. 13.
171 Там само. - Спр. 12, арк. 19-31.
172 Там само. - Спр. 18, арк. 1, 2.
173 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 890, арк. 13.
174 РДАСПІ. - Ф. 17, оп. 88, спр. 450, арк. 34, 35.
175 Там само. - Спр. 352, арк. 21.
176 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 4, арк. 25.
177 Там само. - Спр. 5, арк. 20, 21; спр. 7, арк. 17.
178 РДАСПІ. - Ф. 17, оп. 88, спр. 450, арк. 48.
179 Там само. - Спр. 451, арк. 24.
180 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 10, арк. 202 зв.
181 Там само. - Оп. 2, спр. 4, арк. 20, 25, 27, 28, 35-39, 41.
182 Там само. - Оп. 3, спр. 12, арк. 175; спр. 13, арк. 211.
183 Там само. - Спр. 19, арк. 1.
184 Там само. - Спр. 21, арк. 11, 16, 18.
185 ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 53, арк. 73-76.
186 Там само. - Арк. 18, 20, 11, 119, 120, 137-140, 142, 147.
187 ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 3, спр. 21, арк. 66, 67.
188 ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 53, арк. 58-59.
189 Там само. - Спр. 53, арк. 5-7; спр. 4, арк. 14.